

Јелена МИЛИНКОВИЋ

Институт за књижевност и уметност, Београд

КЊИЖЕВНИ ЈУГ: ЖЕНСКО ЛИЦЕ РАТА

Апстракт: У овом раду се анализира часопис *Књижевни Југ* (Загреб, 1918–1919) са фокусом на заступљеност женске књижевности (о рату) у њему. У првом делу скицира се утицај Првог светског рата на женску књижевност, а затим се часопис контекстуално анализира као део (после)ратне и (про)југословенске штампе. Посебан акценат стављен је на позиционирање часописа у контекст феминофилних уредничких политика. Како је приповетка препозната као најзахвалнији жанр за истицање особености женског ратног наратива, последњи део рада посвећен је мапирању тачака кључних за интерпретацију женске ратне прозе, и то на примерима женске ратне приче у *Књижевној Југу*.

Кључне речи: *Књижевни Југ*, феминофилне уредничке политике, ратна приповетка, Милица Јанковић, Исидора Секулић

1. Женска књижевност и Први светски рат

Први светски рат и балкански ратови, који су му претходили, значајно су променили саморепрезентацију жена у друштву, што је пресудно утицало на књижевне токове: на женско стваралаштво и на његову рецепцију. У европској историографији постоје полемике око утицаја Првог светског рата на општи положај жена, где се мишљења крећу од теза да је утицај рата на положај жена у послератном периоду изузетно велик и да је дошло до позитивних помака, па до става да се положај жена није уопште променио или да је чак постао гори (Ограјшек Горењак 2014: 50–54).

Ситуација у новој Краљевини СХС била је другачија него у осталим европским земљама и због другачијег ратног искуства и због тога што се жене у новоформираној држави удружују у борби за добијања права гласа, што феминистички покрет 20-их година чини концентрисаним и интензивним (Исто: 54–61). Ипак, специфичност ратног искуства жена

на подручју Краљевине СХС, а посебно на подручју Србије, довела је до тога да је начин на који су жене себе доживљавале, те како су се њихове социјалне улоге перципирале, био знатно другачији од перцепције женскости почетком века и раније. Једна од кључних тачака за ову врсту промене била је чињеница да су жене преузеле нове улоге, чиме се отворила могућност да задобију другачије место у друштву (Бок 2005: 279–287). Нове друштвене улоге мењале су и женско културно и уметничко стваралаштво, а промене и иновације произвеле су и другачије алате за његову рецепцију и перцепцију.

Као једна од директних последица измењених родних односа у друштву јесте и квантитативни и квалитативни раст производа женске уметности, а посебно књижевног стваралаштва. База из које израста књижевност жена током међуратних деценија 20. века има две главне основе: искуство рата и феминизам. Овоме треба додати контекст стварања нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно идеологију југословенства која након Првог светског рата представља централни поетички и политички оквир унутар кога се продукује уметничко стваралаштво. Обе тачке ослонца, ратно искуство и феминизам, утицале су на женско ослобађање, посебно у погледу оснаживања борбе за ревизију друштвено-политичко-правних односа и регулатива. Паралелно са овим ширим друштвеним процесима, мењала се и женска књижевност, што је највидљивије на мотивско-тематској равни, и посебно у погледу нових књижевних јунакиња. Нове теме, мотиви и типови јунакиња утичу на својеврсно гиноцентрирање жанрова, па се тако неки од традиционалних жанрова, попут ратне приповетке, издвајају као погодни за обликовање послератног женског искуства. Стварање нове државе и утицај наднационалне идеологије југословенства омогућавају бољу сарадњу и чвршћу повезаност између различитих култура чије неформалне центре можемо лоцирати на „хоризонтале“ Љубљана–Загреб–Београд. Због тога су феминистичке, културне и књижевне везе биле засноване на интензивним контактима дуж ове геополитичке „хоризонтале“.

2. Часопис *Књижевни Југ* (1918–1919)

Часопис *Књижевни Југ* (1918–1919) настаје и делује управо на поменутој линији, са јасно профилисаним југословенским карактером, који је сугерисан и насловом часописа. Реч је о вредном споменику историје југословенске периодике јер је *Књижевни Југ* један од првих часописа овакве политичко-поетичке оријентације. Уз то, реч је и о важном документу ратне штампе пошто се часопис покреће у време док Први светски

рат још увек траје. За овај рад је посебно важна теза да је *Књижевни Југ* значајна карика за (дис)континуитет историје женске књижевности и културе. Дакле, када говоримо о овом периоду, говоримо о ратном, југословенском и феминофилном¹ часопису.

Књижевни Југ позициониран је на самом почетку периода који се тумачи као један од најпродуктивнијих за часописну културу ових простора. Међуратне године (1918–1939) карактерише повећање књижевне продукције у односу на почетак века. Након гашења већине листова и максималне редукције културног живота почетком и током рата, на његовом самом крају, и након завршетка, оснивају се нови листови и обнављају предратни. Током рата и окупације у Србији су биле затворене штампарије и важила је забрана штампања књига; повремено су на снази биле и мере забране продаје књига, а неретко се прибегавало и одузимању и заплени неподобних издања. Једине новине које су излазиле у Београду биле су *Београдске новине*, гласило окупатора и „огледало аустроугарске културне политике“ (Ђорђевић 2014: 6). У Београду су крајем 1918. године почела да излазе само два дневна листа: *Вечерње новости* и *Правда*. Новоформирана друштвена клима, након завршетка рата, утицала је на креирање нове богате и разноврсне часописне сцене. Иако је било изузетно тешко радити у условима у којима се налазила осиромашена и разорена држава, чини се да се културни живот најбрже обновио.

Књижевни Југ је, дакле, основан још током рата, у Загребу: његов први број излази 1. јануара 1918. године, што га чини једним од првих књижевних часописа који је окупио најзначајнија имена тадашње југословенске културне сцене у настајању. Први број часописа публикован је почетком последње ратне године, а последњи је јулски број за 1919. годину. Током непуне две године излажење објављено је 37 бројева, који су распоређени у 18 свезака током 1918. и 10 свезака током 1919. Главни уредник био је Нико Бартуловић, а редакцију су у тренутку оснивања чинили Бранко Машић, који је потписан као власник и одговорни уредник, затим Иво Андрић и Владимир Ђоровић. Часопис је излазио два пута месечно, прилози су штампани латиницом и спорадично ћирилицом. Осим самих часописних бројева, часопис је покренуо и едицију *Књижевни Југ*, у којој су, у првом колу, објављене следеће књиге: *Ex Ponto* Иве Андрића, *Поезија* Алексе Шантића и *Пре спреће* Милице Јанковић. Током 1919. године часопис је, у духу периодичке праксе часописа 19. и почетка 20. века, објавио и *Алманах Књижевног Југа*, а у сарадњи са Друштвом жена СХС за заштиту ратне сирочади и *Календар* за 1919. годину. Једна од идеја приликом оснивања часописа била је да се окупе писци југословенског / југословенског простора. За овај часопис можемо рећи да је

¹ Овај термин биће образложен касније.

по значају за српску / југословенску културу у датом контексту, по типу публикације и кругу сарадника, а због редукованости часописне сцене, симболички преузео улогу стожерног часописа културног и књижевног живота током 1918. и 1919. године.²

Књижевни Југ је у том тренутку кључан књижевни часопис југословенског простора. Време у коме се штампа обележено је и ратним и поратним условима. Чињеница да часопис излази у Загребу представља олакшавајућу околност за културну делатност, јер су јужнословенски крајеви у склопу Аустроугарске монархије претрпели мања (односно никаква) разарања, те је било лакше организовати штампање часописа. За разлику од Београда, где се штампа обнавља (тек) 1919. године, у Загребу и током рата (од 1917. и даље) излазе књижевни часописи. Значајан пример је *Савременик: Мјесечник друштва хрватских књижевника у Загребу*, коме је *Књижевни Југ* био поетички конкурент. Други часопис је посебно занимљив са становишта студија феминистичке периодике: годину дана пре оснивања *Књижевног Југа*, такође у Загребу, покреће се и протофеминистички и пројугословенски часопис *Женски свијет / Југославенска жена*.³ Овај часопис покреће и уређује Зофка Кведер, једна од сарадница *Књижевног Југа*. Такође, сараднички круг ова два часописа – када су ауторке у питању – у великој мери се поклапа, као и њихова југословенска оријентација, па би компаративна анализа ова два часописа била драгоценост.

Књижевни Југ је, као што је речено, попунио празно место које је на југословенској часописној сцени настало након што су ратом угашени књижевни часописи попут *Српског књижевног гласника*; својом делатношћу премостио је период до оснивања нових књижевних листова и нових серија предратне штампе, те обезбедио простор за (књижевну) артикулацију како већ афирмисаних писаца, тако и оних који ће свој пун стваралачки замах имати током 20-их и 30-их година 20. века.⁴

² На пример, први новопокрени књижевни часопис након рата, *Мисао*, почео је да излази у Београду крајем 1919, док је предратни *Српски књижевни гласник* обновљен 1920. године.

³ Часопис *Југославенска жена* је, захваљујући истраживањима Жарке Свирчев, један од боље описаних протофеминистичких југословенских часописа (в. Свирчев 2015, као и Свирчев 2018: 211–219).

⁴ За предратно-ратно-послератни континуитет књижевног и културног живота значајан је додатак *Српских новина Крфски забавник* (1917–1918), који је уређиван и штампан на Крфу, током егзила српске државе и војске. Овај додатак егзилантских новина не само да носи значајан симболички капитал већ је то било место на коме се окупила (будућа) научна и књижевна елита, захваљујући чему су успостављене књижевне и културне везе које ће функционисати и након 1918. године.

3. Континуитет феминофилних уредничких политика

Важан чинилац у сагледавању значаја часописа *Књижевни Југ* јесте присуство и улога женског стваралаштва у њему. Од првог броја овог часописа женско ауторство је на његовим страницама заступљено у значајној мери. Реч је или о списатељицама које су своју књижевну афирмацију започеле почетком 20. века, попут Исидоре Секулић, Милице Јанковић, Анице Савић, Зофке Кведер, или о ауторкама које ће се тек током међуратног периода афирмисати, као што су Јулка Хлапец-Ђорђевић, Паулина Лебл-Албала, Зорка Каснар, Зденка Марковић и др. Убедљиво најзаступљеније ауторке су Исидора Секулић и Милица Јанковић, које, осим прозе, објављују и есејистику и књижевну критику. Исидора Секулић овде публикује и делове романа *Ђакон Богородичне цркве*, а роман *Пре среће* Милице Јанковић једна је од књига првог кола едиције коју је часопис покренуо. Женско књижевно стваралаштво је у двогодишњем животу *Књижевног Југа* присутно у готово свим жанровским облицима: поезија, приповетка, роман, а женско ауторство се, уз то, репрезентује и кроз есејистику и књижевну критику. Такође, књиге жена су на страницама часописа присутне и кроз приказе, белешке, вести о новим издањима, рекламе.

Књижевни Југ се због свега наведеног укључује у линију часописа који се одликују феминофилним уредничким политикама. Феминофилне уредничке политике су оне које одликује отвореност за женско стваралаштво а подразумевају уредничке стратегије које резултирају тиме да се у часопису, осим женске књижевности, објављују и текстови о темама које се тичу живота жена, као што су образовање и еманципација, право гласа и сл.

Феминофилне уредничке политике, односно места феминофилности у издавачким политикама кључне су тачке за успостављање континуитета и мапирање историјских линија женске књижевности (Милинковић 2016: 28–30, 45–86). Женско ауторство се од краја 19. века може пратити не само у часописима намењеним женама, односно у женским и феминистичким листовима, већ и у часописима које су уређивали мушкарци и који нису били феминистички, нити специјализовани за женско стваралаштво, а који су у већој или мањој мери имали уређивачке политике наклоњене женској култури и књижевности. Ова места феминофилности унутар тзв. главних / доминантних / канонских књижевних токова за историју женске књижевности су, у одређеним периодима, значајнија од тзв. ексклузивно женских места, каква су били женски односно феминистички часописи. Овакве уредничке политике, или макар спорадични искораци, показују да историја српске женске књижевности без историје

периодике и истраживања појавности и репрезентације женског стваралаштва у часописима не може бити довољно обухватна јер не може да покаже све облике репрезентације женског ауторства, као ни динамику књижевноисторијских процеса везаних за женску књижевност. Због тога је свако место феминистичности нови прилог историји женске књижевности. Отуда *Књижевни Југ* представља врхунски „документ“ женског стваралаштва на прелазу из ратног у поратно доба.

Након *Књижевног Југа*, односно након 1919. године и обнове културног и књижевног живота у новооснованој држави, места феминистичних уредничких стратегија функционишу паралелно са новим женским и феминистичким часописима, па тако ауторке објављују, на пример, истовремено у књижевном часопису *Мисао* и у часопису *Живот и рад*, као и у феминистичком *Женском покрету*. Покретање феминистичких часописа и умножавање женске периодике и штампе намењене женама у Краљевини СХС / Југославији, као и покретање популарних магазина, који рачунају са доминантно женском публиком, проширују простор за објављивање женске књижевности и за њено представљање. Чињеница је, такође, да се, без обзира на место објављивања женских текстова, они не могу тумачити и читати изван општег контекста који подразумева освајање женских слобода, и посебно се не могу тумачити без увида у историју еманципаторских и просветитељских политика и стратегија, чији се континуитет може пратити од краја 19. века. Због низа околности почетак 20. века, и посебно међуратни период, чију авангарду представља управо *Књижевни Југ*, могу се означити као златно доба женског стваралаштва и када је реч о квалитету и о квантитету, и о жанровској полифонији и о тематско-мотивском богатству.

Феминистичке уредничке политике,⁵ дакле, подразумевају оне стратегије уређења часописа које доводе до већег присуства женског ауторства на страницама часописа, односно до присуства женске књижевности и културе како у рубрикама посвећеним саморепрезентацији (књижевне рубрике), тако и у метаговору, односно у есејистици, књижевној критици и сл. У том смислу *Књижевни Југ* јесте једна од карика оваквих уредничких политика, и то у следећем низу часописа: *Зора*⁶ – *Јавор*⁷ – *Српски књи-*

⁵ Овај термин прва је употребила Јелена Петровић (Петровић 2008: 73), да би га додатно дефинисала на примерима часописа *Мисао* и *Нова Европа* Станислава Бараћ (Бараћ 2010).

⁶ Јелица Беловић-Бернаджиковска у овом часопису приређује значајан темат *Жене и књижевност* (Зора, бр. 8–9, 1899)

⁷ Драга Гавриловић у *Јавору* објављује први роман женског ауторства у српској књижевности *Девојачки роман* (штампан у 11 делова, од броја 17 до броја 34, током 1889).

жевни гласник⁸ – *Књижевни Југ – Мисао*⁹ – *Живот и рад*¹⁰. Сва ова места феминистичности у нераскидивој су вези најпре са просветитељско-еманципаторским, односно феминистичким концептима и контекстима. Како је феминистички дискурс јачао, тако се и женско стваралаштво квалитативно и квантитативно увећавало и усложњавало, а у периодици се отварао све већи простор за женску културу. Због тога током 20-их и 30-их година 20. века можемо пратити паралелне појавности женске књижевности и културе у феминистичкој штампи¹¹ и у књижевној периодици општијег типа. Како прве две деценије 20. века још увек не карактерише организовани феминистички покрет, већ говоримо о протофеминистичким тенденцијама и активностима, феминистичка уредничка места су незаобилазне тачке у тумачењу и контекстуализацији књижевног живота, а књижевност у *Књижевном Југу* једна од референтних тачака.

Ауторке које објављују у *Књижевном Југу* су: Милица Јанковић, Аница Савић, Дора Пфанова, Зофка Кведер, Јованка Хрваћанин, Исидора Секулић, Јулка Хлапец-Ђорђевић, Зденка Марковић, Зорка Каснар, Јелена Скерлић-Ђоровић, Адела Милчиновић, Паулина Лебл-Албала, Анђелија Лазаревић, Милена Лапчевић. Реч је о најзначајнијим ауторкама прве половине 20. века. Делујући на самој граници епоха, где Први светски рат представља крај старог и почетак новог времена / века, због свог лиминалног положаја, који је детерминисан крајем рата и почетком послератног времена, овај часопис показује како се предратна књижевност под утицајем ратног искуства поетички модификује. Књижевност коју објављују ауторке у *Књижевном Југу* пресудно је обележена ратним искуством. Када је о прози реч, прозни корпус у великом проценту тематизује рат, а у оном делу који није директна тематизација ратних тема, реч је о „мрачним“ песимистичним наративима који се најчешће баве искуством болести или смрти. Представљајући роман *Ханка* Зофке Кведер-Деметровић,¹² Јулка Хлапец-Ђорђевић у *Књижевном Југу* пише: „Мање обилато него код Француза или Немаца али приметно

⁸ *Српски књижевни гласник* пресудан је за обликовање књижевног израза раних модерностикиња (Исидора Секулић, Милица Јанковић, Лепосава Мијушковић, Даница Марковић и др.).

⁹ Књижевни часопис *Мисао* (1919–1936) представља једно од најзначајних места женске репрезентације у међуратном периоду, о чему сам детаљно писала у својој докторској тези *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*, в. Милинковић 2016.

¹⁰ У часопису *Живот и рад* интензивно је промишљан положај жена у друштву у контексту лево дефинисаних уредничких политика. Нажалост, феминистичност овог часописа, као и часопис у целини, још увек нису научно обрађени.

¹¹ Први прецизно програмски дефинисан феминистички часопис *Женски покрет* почиње да излази 1920. године.

¹² Роман *Ханка: ратне успомене* објављен је 1917. године, у Загребу.

почиње светски рат одјекивати и у књижевним производима Југославена. Јављају се ратне песме, ратни романи, ратне успомене“ (КЈ 1918, 10/11: 425). Јелена Скерлић-Ђоровић приказујући књигу Paul Geraldy *La Guerre, Madam* пише следеће: „Мало је вероватно да ће ово страховито доба дати генија који ће моћи обухватити све огромно што се дешавало. [...] Поплавиће нас песме, дневници, успомене, приче, романи из рата. Већина ће писати онако како публика од њих очекује, а поједини ће дати дела суптилних и нових опажаја“ (КЈ 1919, 7: 328). Ови одједи рата су и те како видљиви у часопису уопште, а када је о женској књижевности реч, најочитији су у приповеткама, и зато ће наредно поглавље текста бити посвећено њиховој анализи.

4. Женско лице рата

Важан простор за обликовање женског доживљаја рата јесу приповетке. Женска ратна приповетка нуди слику света сличну оној која се приказује и у осталим тематски сродним текстовима међуратне епохе. Главна осећања која обележавају ратни наратив, као што су страх, меланхолија, безнадежност, затим наративни поступци који децентрирају субјекатску позицију и фрагментизују доживљај света, представљају обележја и већине текстова женског ауторства. Ипак, у женској ратној приповеци слика света дата је из женског угла, па је тиме и различита од наративног дискурса аутора.

Ауторке ратних прича нису прибегавале радикалним формалним и стилским експериментима, карактеристичним за авангардну књижевност и, конкретно, за експресионизам, већ су нешто традиционалнијим приповедачким проседеима сликале рат и његове последице. Ипак, као и у „репрезентативним“ експресионистичким ратним наративима, и у женским приповеткама срећемо препознатљиве топове: путовање, воз, болница, фронт.¹³ Ауторке не само да су својим причама дале женску страну рата, већ су приповедање концентрисале на приватно и појединачно, сагледавајући догађаје светских размера кроз призму малог човека: приказале су догађаје иза линије фронта, догађаје на селу и у избеглиштву; у њиховом наративном фокусу су судбине слабих, рањених, заборављених, жена и деце у рату; писале су о наизглед секундарном, о малим људима и споредним догађајима. Захваљујући оваквом приступу женска ратна прича дестабилизује тоталитет мушке приче о рату, односно мушког доживљаја рата. Оне су, уз то, дотадашњу традицију женског стваралаштва

¹³ О разликама у наративним поступцима, као и о „закаснелом експресионизму“ женске ратне приповетке в. Милинковић 2017.

обогатиле тиме што су изградиле нове женске фигуре, увеле нове поетичке просторе, и првенствено тиме што су проговориле о новим темама.

О рату у *Књижевном Југу* пишу Милица Јанковић: „Инвалид“ (КЈ 1918, 8/9: 319–324), „Цвеће“ (КЈ 1918, 15: 79–82), „Чарапе“ (КЈ 1919, 4: 155–160), „Велико чекање“ (КЈ 1919, 8: 358–360), „Регрут“ (КЈ 1919, 11/12: 510–516);¹⁴ Исидора Секулић: „На крвавом хлебу“ (КЈ 1918, 19: 238–247), „Писмо непознатом господину“ (КЈ, 1919, 1: 3–9); Анђелија Лазаревић: „Две ватре“ (КЈ 1919, 5: 225–227). Ратни хронотоп користе и Адела Милчиновић у епистоларној прози „Неучтива писма“ (КЈ 1918, 22/24: 359–369) и Паулина Лебл-Албала у приповеци „Један сусрет“ (КЈ 1918, 22/24: 426–429).

У одговору на анкету „Шта мислим и осећам одкад смо слободни“, коју је часопис *Књижевни Југ* спровео 1919. године, Милица Јанковић формулише неколико запажања која контекстуализују ратну књижевност у часопису. Главне тема које је рат наметнуо су борба за слободу и смрт: „И мислим да имамо два велика блага да чувамо: Слободу и Гробље, слободу у свим крајевима где живе Словенци, Хрвати и Срби и гробље по равним пољима, по планинама, по широким друмовима и уским стазама, на острву Виду и у дубокоме мору. По висовима близу неба и под таласима у морским дубинама сахранила је наша земља своју децу, покопале су српске мајке своја срца, људи су давали крв, жене су давале љубав за будућност у којој ће живи бити вечити дужници мртвима“ (КЈ 1919, 7: 306–307). Поред борбе за слободу и ратних страдања, Милица Јанковић истиче храброст и еманципаторски дух као пресудни залог наредним генерацијама. Посебно је важно ауторкино апострофирање храбрости утамничених да пишу и издају новине и листове јер је, сматра она, добро информисање пресудно за јавност. О томе Милица Јанковић проговара на следећи начин: „Мислим да су били јунаци сви ти људи који се нису бојали тамнице, ни вешала, који су са робије оснивали књижевне листове и радили по новинама да заслепљеном простом народу отворе очи, којима је било ’главно начело у животу да увек говоре истину’, који су у тамницама писали: ’Ја сам слободан; нико ми не може отети слободу моје душе’“ (Исто: 307).

У одговору на анкету о слободи Милица Јанковић дефинише и једну од послератних мисија у књижевности и култури нове државе, позиционирајући и сопствено место у њој: „Мислим да треба да спремимо грађу за неког српског Толстоја [...] и осећам да и ја могу дати мало материјала ако забележим све утиске и догођаје које сам у овом рату преживела“

¹⁴ Све приповетке које Милица Јанковић објављује у *Књижевном Југу* касније су ушле у збирку *Чекање: одломци из историје робовања и историје јунаштва* (Сарајево: 1920).

(Исто: 308). Прихваћена улога хроничарке епохе утицаће на ауторку да што шире прикаже ратна дешавања и његове последице, да забележи што више људских судбина и да изгради велики број јунака и јунакиња који ће оличавати својеврсне типове ратне прозе: регрут, болничарка, рањеник, мајка војника и сл. Један део ове хронике штампан је и у часопису *Књижевни Југ*.

4.1. Пасивна женска позиција: чекање

Исидора Секулић у приповеци „На крвавом хлебу“ даје један од мотива који обележава женски ратни наратив: „мајка у гробу, син у рову“. Ауторка овде сугерише једну од централних тема женске ратне прозе – одвојеност и разореност породица, односно страдање на два пола: 1) умирање од туге, неизвесности, бриге и болести код куће или у избеглиштву и 2) погибија у рововима и на бојним пољима. Женски доживљај овакве ситуације одлично је формулисала Милица Јанковић у приповеци „Чарапе“: „Постоји негде некакав рат о коме оне ништа не знају, а који их је тако страховито погодио: узео им њега хранитеља, домаћина, сина, мужа, оца, узео, па не враћа. Зашто не враћа? И хоће ли икад вратити? Оне живе од наде и умиру од страха. Оне су побледеле и малаксале од чекања и горка им је проја, које једино још у изобиљу има у њиховој кући“ (КЈ 1918, 19: 155).

Жене су често биле адресати ратних извештаја кроз писма која су стизала са фронта, било да је реч о писмима синова, браће, очева или мужева који описују стање на бојишту, било да је реч о писмима у којима добијају обавештења о рававању или погибији чланова породице. Због тога није случајно што се једна од збирки Милице Јанковић, у којој су груписане доминантно приповетке ратне тематике, зове управо *Чекање*, а у приповеткама истоименог наслова „Чекање“ и „Велико чекање“ описује се ова неизвесност пред (не)долазећим писмима, па тако у једној од њих читамо овакав опис: „Сад све ћути: празна башта, пуста кућа, седе главе и црно одело“ (КЈ 1919, 8: 359).

Женска ратна приповетка чешће тематизује ратне последице, док су малобројне оне које пишу о дешавањима на фронту. Оваква поетичка оријентација последица је женског ратног искуства: оно је било углавном „позадинско“, најчешће избегличко, или, са друге стране, болничко.

4.2. Активна женска позиција: ратна болница

Осим пасивне позиције, у којој жена чека вести са фронта или посматра догађаје, тематизовано је и активно женско ратно искуство. Реч је

о једном од најзначајнијих женских успелења током Првог светског рата: о ангажовању у ратним болницама. Лик болничарке једна је од значајних новина коју је проза о Првом светском рату унела у систем књижевних ликова међуратне епохе. О (посвећеним и пожртвованим) болничаркама пише се подједнако и у документарним, новинским, као и уже књижевним жанровима, што је директни одраз стања на терену. Са ликом болничарке повезан је топос ратне болнице. Две приповетке Милице Јанковић објављене у *Књижевној Лузи* посвећене су овој теми.

Лик посвећене болничарке представља нам Милица Јанковић у приповеци „Чарапе“, док је топос болнице оквир у који је смештена прича о бизарној повреди младог војника у приповеци „Регрут“. Болнички простор ауторки омогућава да прикаже последице рата, рањавање, смрт, борбу за живот, али јој омогућава и непосредност женског увида, кроз ликове болничарки, као и мајки и сестара које долазе у посету рањеницима. Болница је, треба подсетити, једна од доминантних књижевних тема када је књижевност о Првом светском рату у питању, о њој су интензивно писали Драгиша Васић, Милош Црњански, Мирослав Крлежа и други. Опредељеношћу за ову тему Милица Јанковић сврстава се, тако, у велику групу писаца прве половине 20. века који су били посвећени литераризацији ратне трауме. Ипак, за разлику од ових аутора, који дају искуство рањеника, Милица Јанковић говори о женској трауми.

4.3. Групни ликови

Осим женских ликова, ауторке су склоне приказивању и групних ликова: избеглица, војске, удовица и деца. Најчешће је реч о војничким четама, које се повлаче или пролазе кроз град на путу за фронт, о избегличким колонама, о поворкама ратне сирочади и жена у црнини.

Слику војске даје, тако, Исидора Секулић у приповеци „Писмо непознатом господину“. Милица Јанковић у приповеци „Цвеће“ (написана 1915. године) описује избеглички град Ниш, док приповедање фокусира на тему смрти, остављајући простор за алегоријско тумачење.

Иста ауторка, у приповеци „Инвалид“, врло речито проговара о ожаошћеним женама градећи групни портрет удовица и сирочади. У овој приповеци дата је хроника свакодневног живота у бањи, где улицама доминирају поворке жена у црнини, које воде сирочиће. И жене и деца избеглице су из сопствених градова. Због тога се овде укрштају две несреће: избеглиштво и смрт. Из поворке жена у црнини приповедачица издваја једну женску фигуру, како би индивидуализовала несрећу: „Видим једну младу жену у црнини: њена се коса не провиди кроз густину вела, њено се тело уморно и болно креће кроз црнину одела. И душа жене је

у црнини: из њених тамних очију гледа очајање, по њеном бледом лицу као да је газила смрт. Она је усамљена у свом болу. Још никада не видех тугу као њену“ (КЈ 1918, 15: 319). Додатни ефекат стварају рефлексije приповедачице, као и њихова сликовитост, а све у функцији дочаравања апокалиптичне атмосфере: „И чекам да се река претвори у црно море и завитла тај мали ковчег и однесе у матицу и да се све то сврши нечим страшним, судбоносним“ (Исто: 323).

Било да пише о ратној болници или о женама избеглицама, Милица Јанковић настоји да прикаже малог човека, појединца у служби колектива, и да укаже на (не)видљивост његове трагедије у масовном страдању.¹⁵ Већина њених ратних приповедака је зато без централног јунака / јунакиње, са приповедачким гласом, приповедачицом, која је најчешће посматрачица. Радња је смештена углавном у варошице у унутрашњости Србије, наратор(ка) је сведокиња стања / догађаја. Њене приповетке оцртавају начин на који ратна страдања погађају породицу, очеве, мајке, оне чија историја неће остати забележена, дакле „незване јунаке“.¹⁶ Великим биткама, бојном пољу, мобилизацији, војним четима, официрима, јунацима, храбрим подвизима супротстављене су приче о „обичним“, „малим“ људима, о онима који су поднели жртву за колективно добро, али који ће, као појединци, заувек остати непознати и у историји незабележени јер су „само“ део масе која је страдала.

Милица Јанковић све своје приче о рату фокусира управо на слабије, мале људе, па чак и када су то војници, директни учесници у биткама, она пише о дезертерима, о рањенима и болеснима, показујући величину жртве њихових (малих) живота. Јунаци њених прича су и сви они који су испратили мушкарце у рат: мајке, сестре, супруге, очеви, они који су остали на маргини рата, у његовој позадини, али којима је живот обележен страхом, неизвесношћу и ишчекивањем писама и вести са фронта.¹⁷

¹⁵ Заинтересованост Милице Јанковић за маргинализоване друштвене групе и социјално угрожене слојеве становништва уочио је и Сима Пандуровић, који констатује њену симпатију „према оној већини човечанства, која пати, чији су дани по правилу сиви, према оним 'пониженим и увређеним' о којима говори Достојевски, према 'Јадницима' овога света о којима је писао и које је бранио В. Иго: о *незваним јунацима*, како се зове једна књига Г-це Јанковић, о свима који се нису родили под 'срећном звездом' и према којима је судбина била маћеха“ (*Мисао*, 1927, књ. 25, св. 3–4: 135).

¹⁶ Приповетке Милице Јанковић које тематизују балканске ратове објављене су у збирци управо под насловом *Незнани јунаци*.

¹⁷ Ове особености ратне прозе Милице Јанковић посебно долазе до изражаја када се њене збирке ратних прича сагледају компаративно са збирком *Из прошлости* Исидоре Секулић. Ове књиге сам компаративно анализирао у тексту „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века“ (*Књижевство*, 2013), одакле су преузети неки од закључака у овом одељку рада. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2013/zenska>

4.4. Фронт

Директно о рату пишу Анђелија Лазаревић и Исидора Секулић. Анђелија Лазаревић у приповеци „Две ватре“ тематизује паљење села од стране бугарских војника, а Исидора Секулић настоји да рат представи приказујући мушке фигуре, и то углавном војнике на бојишту, у непосредном ратном окружењу. И док у приповеци „Писмо непознатом господину“ она даје слику војске која се повлачи пред нападима супротне стране, у приповеци „На крвавом хлебу“ описује стање на фронту: „Бојиште је то бојиште. Вечита страшна неизвесност. Не зна се докле је чије, и шта ће чије бити. Па ипак, ту негде између војника и старешина подједнако, стоји ова невидљива међа, која ће поделити и земљиште и болове и снагу... Војници просути на све стране, као истресени, леже, спавају, сневају сневе златне и црне, они, деца сунца и деца смрти у исти мах“ (КЈ 1918, 19: 243–244).

У овој ратној приповеци Исидора Секулић одабира и да посредно проговори о ванбрачној деци и мајкама које се одлучују на самостално одгајање деце.¹⁸ Представљајући два војника потпуно различитих животних путева (готово) изједначених у трагичној смрти на фронту, ауторка је конфронтирала и две мајчинске фигуре, не пропуштајући да додељеним квалификацијама осуди ванбрачне везе и трудноће, те да покаже трагизам живота ванбрачне деце, до којих је довела искључиво женска лакомисленост и лош карактер. За разлику од међуратне феминистичке јавности која настоји да покаже трагизам оваквих судбина, да укаже на деликатност положаја и законску обесправљеност ванбрачне деце и њихових мајки, те да подсети на одговорност целокупног друштва за њих, Исидора Секулић одговорност фокусира искључиво на самохрану мајку, посредно је оптужујући за синовљев „квалитет“ живота и садржаје који ма је он испуњен: алкохолизам, туче, па и за његово самоубиство након смртног рањавања на фронту.

4.5. И без рата – рат

Приповеткама које тематизују рат или су временски одређене ратним дешавањима треба додати и оне, попут приповетке „Један сусрет“ Паулине Лебл-Албале (КЈ 1918, 22/24: 426–429) и „Људско срце“ Иси-

knjizevnost-i-kultura/rat-kao-tema-u-srpskoj-periodici-i-knjizevnosti-pocetkom-xx-veka-zena-srpski-knjizevni-glasnik-i-ratna-proza-milice-jankovic-i-isidore-sekulic#gsc.tab=0

¹⁸ Питање ванбрачне трудноће, ванбрачне деце и самохраних мајки било је једна од тема за коју је феминистичка јавност међуратног периода била посебно заинтересована. О томе сведочи низ текстова у (феминистичкој) штампи тога времена.

доре Секулић (КЈ 1919, 8: 341–348 и 9/10: 425–430), које не говоре директно о ратним темама, али се тематизацијом сиромаштва, смрти и општим трагизмом и песмистичним погледом на свет који рефлектују, придружују оним текстовима који су пресудно обележени ратним дешавањима. Тако, на пример, Паулина Лебл-Албала одабира да пише о сиромаштву. Ауторка ову тему изузетно сугестивно обрађује у приповеци „Један сусрет“, где се приповедачица у београдском трамвају среће са школском другарицом пред којом осећа страховити стид због сопственог сиромаштва, које је још очитије у поређењу са материјалним богатством које пријатељица поседује, а које се види и по гардероби коју носи и по целокупној негованости. Сиромаштво колико и смрт обележава живот (после)ратног Београда.

Исидора Секулић у приповеци „Људско срце“ описује трагедију Љубице Марковић, жене која се за четири године суочила са три смрти (болест је однела двојицу синова и мужа). Детаљан опис умирања, бдења уз умирућег и припрема умрлог за сахрану, подједнако сведоче о трагизму времена колико и приповетке које говоре непосредно о рату. Оправдано је претпоставити да је општа атмосфера у друштву пресудно утицала на тематски избор Исидоре Секулић да пише о болести и умирању у (по) ратном времену. О тој атмосфери, а поводом збирке ратних приповедака Милице Јанковић *Незнани јунаци*, у другом броју часописа *Мисао* приказивач (потписан као Д.) констатује: „Ми смо сви под утиском рата ма колико се од тога бранили, рат је још увек предмет разговора, мисли и рада. Књижевници поглавито описују слике из рата, па баш ако рат није непосредна тема, он се увек увлачи у њу и додирује је“ (*Мисао* 1919, књ. 1, св. 2: 156). И управо се то дејство рата може детектовати и у оним текстовима који не говоре директно о њему, па се због тога ова приповетка Исидоре Секулић, као и „Један сусрет“ Паулине Лебл-Албале, такође могу тумачити у контексту ратног наратива, иако формално гледано њему не припадају.

5. Закључак

Основан пре него што је рат завршен, *Књижевни Југ* је за две године испунио своју мисију. Након што је широм југословенског простора књижевни и политички живот почео да се обнавља, уредници и сарадници *Књижевног Југа* преузели су друге задатке и активности у Београду, Загребу или Сарајеву.

Током свог кратког постојања овај часопис постао је платформа за књижевно обликовање младог југословенског друштва и полигон за

уметничко испољавање низа ауторских фигура које ће постати кључне у годинама и деценијама које долазе. Био је то простор на коме не само да је обликовано непосредно ратно искуство, и где су пропагиране наднационалне идеје јединства јужнословенских народа и југословенства, већ и простор на коме се испољила нова репрезентација женског ауторства.

Невелик обимом, овај часопис нуди богат материјал за вишеструка тумачења. Најзначајнији контексти који су истакнути овим радом: (после)ратни, југословенски и феминофилни, могу бити проширени и низом других углова и места тумачења, почевши од снажних уредничких и сарадничких фигура, преко авангардних и новореалистичких поетика, до политичко-идеолошко-културних стратегија. Када је о женској ратној књижевности реч, *Књижевни Југ* био је прво место на коме је овај нарратив публикован. Ауторке ће и током међуратног периода објављивати ратну прозу,¹⁹ међутим – концентрација ратних прича ни у једном периоду неће бити таква каква је у овом часопису (приповетке о рату биће тек један од жанрова и тематских модела, у низу других).²⁰

ИЗВОРИ

КЈ: *Књижевни Југ*, 1918–1919, Загреб.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараћ, Станислава. „Феминофилне уредничке политике: женски портрети у часописима *Мисао* и *Нова Европа*“. У: *Нова Европа 1920–1941*. Ур. Марко Недић, Весна Матовић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010. 523–547.
- Ђорђевић, Бојан. „Музе нису ућутале: Културни живот Срба током Великог рата у огледалу тадашње штампе“ (предговор). *Летопис културног живота током Великог рата (1916–1918)*. Б. Ђорђевић, Д. Грујић, Г. Ђоковић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014. 5–15.
- Милинковић, Јелена. „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 3 (2013): без пагинације, Web. 17. 7. 2020.
- Милинковић, Јелена. *Женска књижевност у часопису Мисао (1919–1937)*. Београд: Филолошки факултет, одбрањена докторска теза, 2016.

¹⁹ Исидора Секулић и Милица Јанковић објављују збирке ратних прича. Реч је о већ помињаним збиркама *Из прошлости* и *Незнани јунаци* и *Чекање*. Остале ауторке приповетке ратне тематике објављују у часописима.

²⁰ Захваљујем се колегици и пријатељици Жарки Свирчев без чије помоћи и подршке овај рад не би настао.

- Милинковић, Јелена. „Искусство рата у прози Смиље Ђаковић“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе* 7 (2017): без пагинације, Web. 17. 7. 2020.
- Петровић, Јелена. „Женско ауторство између два светска рата: прилог књижевној антропологији рода“. У: *Теорије и политике рода: родни идентитети у књижевности и културама југоисточне Европе*. Ур. Татјана Росић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2008. 67–82.
- Свирчев, Жарка. „Југославенска жена – форум модерне списатељице“. *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*, 5 (2015): без пагинације, Web. 17. 7. 2020.
- Свирчев, Жарка. *Авангардисткиње. Огледи о српској (женској) авангардној књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност; Шабац: Фондација „Станислав Винавер“, 2018.
- Vok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope. Od srednjeg veka do danas*. Beograd: CLIO, 2005.
- Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Јелена Милинковић

КЊИЖЕВНИ ЈУГ: ЖЕНСКО ЛИЦЕ РАТА

Резиме

У овом раду се анализира часопис *Књижевни Југ* (Загреб, 1918–1919) са фокусом на заступљеност женске књижевности (о рату) у њему. У првом делу се скицира утицај Првог светског рата на женску књижевност, а затим се часопис контекстуално анализира као део (после)ратне и (про)југословенске штампе. Пошто је покренут док рат још траје, уредничка политика часописа *Књижевни Југ* директно је условљена друштвено-политичким (после)ратним идејама. Једна од „новина“ јесу измењени родни односи у друштву, који су последица чињенице да су се током рата жене до/показале као способне и за оне послове који су се примарно перципирани као мушко делатно поље. Због нове динамике родних односа, паралелно са променама на пољу индустрије, економије, здравства и образовања долази и до квантитативног и квалитативног раста продукције женске уметности, а посебно књижевног стваралаштва. Главни ослонац женског стваралаштва у овом периоду, поред ратног искуства, јесте и феминизам. Рат и феминизам су утицали на већину европских култура у овом периоду, а у случају *Књижевног Југа* треба додати и локални контекст: стварање нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно идеологију југословенства. Осим опште контекстуализације (ратни и југословенски часопис) у овом раду се посебан акценат ставља на позиционирање часописа у контекст феминистичких уредничких политика. Због тога се *Књижевни Југ* посматра као чинилац часописног низа у коме се налазе: *Зора*, *Јавор*, *Српски књижевни гласник*, *Мисао*. Како је приповетка препозната као најзахвалнији жанр за истицање особености женског ратног наратива, последњи део рада посвећен је мапирању кључних тачака за интерпретацију женске ратне прозе, и то на примерима женске ратне приче у *Књижевном Југу*. У овом сегменту рада анализирају се приповетке Милица Јанковић, Исидоре Секулић, Паулине Лебл-Албале и других ауторки, и то кроз систематизацију у неколико целина: приповетке

са темом чекања, оне у којима се обрађује хронотоп ратне болнице, затим приповетке чије се приповедање фокусира око групних ликова, приповетке о дешавањима на фронту, и на крају оне које тематизују болест и смрт.

Кључне речи: *Књижевни Југ*, феминистичке уредничке политике, ратна приповетка, Милица Јанковић, Исидора Секулић

Jelena Milinković

KNJIŽEVNI JUG: THE FEMALE FACE OF WAR

Summary

This paper analyses the magazine *Književni Jug* (Zagreb, 1918–1919) and focuses on the representation of (war-related) women's literature in it. The first part outlines the influence of the First World War on women's literature, and then the magazine is contextually analysed as part of the (post) war and (pro) Yugoslav periodicals. Since it was founded before the end of war, the editorial policy of the magazine *Književni Jug* was directly determined by socio-political (post) war ideas. Among its "novelties" are the changed gender relations in society, a consequence of the fact that during the war women proved to be capable of those jobs that were primarily perceived as male fields of work. Due to the new dynamics of gender relations, and simultaneously with the shifts in the fields of industry, economy, health and education, there was a quantitative and qualitative rise in the production of women's art, especially literature. The mainstay of women's creativity in this period, in addition to the war experience, is feminism. War and feminism influenced most European cultures, and in the case of *Književni Jug*, the local context should be added: the creation of a new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, i.e., the ideology of Yugoslavdom. In addition to the general contextualization (a wartime and Yugoslav journal), special emphasis is placed on positioning the journal in the context of feminophile editorial policies. Therefore, *Književni Jug* is viewed as one link in a chain of magazines: *Zora*, *Javor*, *Srpski književni glasnik*, *Misao*. As the short story was appreciated as the most rewarding genre for emphasizing the particularities of women's war narratives, the last part of this paper is dedicated to mapping certain key points for an interpretation of women's war prose, on the examples of women's war stories in *Književni Jug*. This segment of the paper offers analyses of the stories by Milica Janković, Isidora Sekulić, Paulina Lebl Albala and other authors, by classifying them into several categories: stories with the theme of waiting, those that deal with the chronotope of a war hospital, stories whose narration focuses on groups of characters, stories about events at the frontlines and finally those that deal with illness and death.

Key words: *Književni Jug*, feminophile editorial policies, war story, Milica Janković, Isidora Sekulić